

Губіна О. Ю.

аспірант

Київський кооперативний інститут бізнесу і права

ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-2793-693X>

Hubina Oksana

Postgraduate Student

Kyiv Cooperative Institute of Business and Law

ДЕТІНІЗАЦІЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕКОНОМІКИ: ПОНЯТТЯ, ФАКТОРИ ТА МЕТОДИ ВИЗНАЧЕННЯ

UNSHADOWING OF THE NATIONAL ECONOMY: CONCEPT, FACTORS AND METHODS OF DETERMINATION

У статті досліджено фактори та методи визначення тіньової економіки в Україні та розглянуті поняття детінізації національної економіки. Визначено, що тінізація являється процесом приховування доходів від державних органів, а детінізація економіки є комплексом заходів, що спрямовані на усунення причин та умов існування тіньової економіки. Встановлена важливість та необхідність детінізації економіки. Основними факторами, що сприяють тінізації української економіки, являються висока вартість ведення бізнесу, низька рентабельність, надмірна податкова система з переважною фіскальною функцією, знецінення робочої сили, звуження внутрішнього ринку та нерозвиненість механізмів ціноутворення і конкурентоспроможності. Наведений різновид підходів до визначення поняття «тіньової економіки», а саме економічний, статистичний, правовий, фіскальний, інституційний, кримінологічний, кібернетичний, соціологічний та моральний, які мають свої особливості, висвітлюючи різні аспекти тіньової економіки. Тіньовий сектор є поєднанням економічних, правових, фінансових та інституційних відносин, які мають різні причини виникнення, мотивацію та цілі. Детінізація економіки є складним процесом, що потребує використання різних методів боротьби з тіньовим сектором, залежно від рівня його поширення, специфіки організації бізнесу, правового та інституційного середовища, а також причин виникнення тіньової економіки. Інструменти та механізми детінізації залежать від рівня незаконної діяльності та масштабів тіньового сектора. Ключовими факторами, що впливають на рівень тіньової економіки, являються податкові ставки, рівень безробіття та зростання ВВП. Розглянуті різні методи в залежності від конкретних завдань дослідження, а саме: метод «витрати домогосподарств - роздрібний товарооборот», енергетичний, фінансовий та монетарний методи, метод збиткових підприємств, що можуть включати фундаментальний теоретичний аналіз, статистичну оцінку, оптимізацію соціально-економічної політики, удосконалення правоохоронної діяльності та забезпечення економічної безпеки. Дослідження тіньової економіки та методів детінізації потребує подальшого поглибленого аналізу для розробки більш ефективних політик та стратегій.

Ключові слова: детінізація, економіка, Україна, фактори, методи, ВВП, тіньовий сектор, інструменти, підходи.

The article examines the factors and methods of determining the shadow economy in Ukraine and considers the concept of de-shadowing the national economy. It is determined that shadowing is the process of concealing income from public authorities, and the unshadowing of the economy is a set of measures aimed at eliminating the causes and conditions of the shadow economy. The importance and necessity of unshadowing the economy are established. The main factors contributing to the shadowing of the Ukrainian economy are the high cost of doing business, low profitability, excessive tax system with a predominantly fiscal function, depreciation of labor, narrowing of the domestic market, and underdeveloped pricing and competitiveness mechanisms. The author presents a variety of approaches to defining the concept of "shadow economy", namely, economic, statistical, legal, fiscal, institutional, criminological, cyber, sociological and moral, which have their own characteristics and highlight various aspects of the shadow economy. The shadow sector is a combination of economic, legal, financial and institutional relations that have different causes, motivations and goals. De-shadowing the economy is a complex process that requires the use of various methods to combat the shadow sector, depending on the level of its spread, the specifics of business organization, the legal and institutional environment, and the causes of the shadow economy. The tools and mechanisms of unshadowing depend on the level of illegal activity and the size of the shadow sector. The key factors affecting the level of the shadow economy are tax rates, unemployment and GDP growth. The shadow sector is a combination of economic, legal, financial and institutional relations that have different causes, motivations and goals. De-shadowing the economy is a complex process that requires the use of various methods to combat the

shadow sector, depending on the level of its spread, the specifics of business organization, the legal and institutional environment, and the causes of the shadow economy. The tools and mechanisms of unshadowing depend on the level of illegal activity and the size of the shadow sector. The key factors affecting the level of the shadow economy are tax rates, unemployment and GDP growth. Different methods are considered, depending on the specific research objectives, namely: the method of “household expenditures - retail turnover”, energy, financial and monetary methods, the method of unprofitable enterprises, which may include fundamental theoretical analysis, statistical evaluation, optimization of socio-economic policy, improvement of law enforcement and economic security. The study of the shadow economy and methods of de-shadowing requires further in-depth analysis to develop more effective policies and strategies.

Key words: de-shadowing, economy, Ukraine, factors, methods, GDP, shadow sector, tools, approaches.

Постановка проблеми. У період кризи, що набула глобальних масштабів, вибір ефективних інструментів детінізації стає складним завданням через карантинні обмеження, постпандемічні наслідки та обмежену соціальну взаємодію. Український бізнес змушений шукати нові способи збереження прибутковості та скорочення витрат, і багато підприємств обрали неформальний сектор економіки як спосіб підтримки своєї рентабельності. Для економіки України такі тенденції не лише стримують економічний розвиток, але й завдають шкоди, зважаючи на слабкі регуляторні механізми та відсутність досвіду державного управління під час пандемії.

Тінізація – це процес приховування доходів від державних органів, тому детінізація економіки є комплексом заходів, спрямованих на усунення причин та умов існування тіншової економіки. Стратегічною метою детінізації має стати суттєве зниження рівня тіншової економіки через створення сприятливих умов для залучення прихованих капіталів до легального сектору та примноження національного багатства [1].

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженнями проблем тінізації економіки та методів її подолання займалися та розкривали у своїх працях такі науковці, як Базиліук А., Варналії З. [1], Власенко Ю., Власенко Т., Герасименко Л., Мазур І. [2], Мордас І. [3], Некрасов В., Предборський В., Чернявський С. та інші. Іноземні дослідники, такі як Д. Блейдс, Е. де Сото, Ф. Шнайдер та інші, також вивчають тіншову економіку та підходи до її детінізації для забезпечення сталого розвитку. Проте дана тематика потребує подальшого поглибленого дослідження через зміни економічного середовища для підтримки стабільного економічного розвитку.

Формулювання завдання дослідження. Метою статті є розгляд підходів до поняття детінізації національної економіки, визначення факторів та методів тіншової економіки в Україні для подальшої розробки ефективних стратегій і політик, спрямованих на зменшення тіншового сектору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Однією з характерних рис економічного середовища є наявність частини економіки, що не контролюється державою і не відображається в офіційних статистичних даних чи макроекономічних показниках розвитку країни. Саме цей сегмент утворює неформальний бізнес-сектор, або ж тіншову економіку. У зв'язку зі значною тінізацією господарських процесів виникла потреба у створенні ефективного механізму державного управління підприємницькою діяльністю, а також визначенні пріоритетів у сфері державного регулю-

вання та моніторингу діяльності українських бізнес-структур. Тому важливість і необхідність детінізації економіки є очевидними. Для кращого розуміння цього процесу важливо дослідити природу та причини виникнення тіншової економіки, адже значні зусилля органів публічного управління спрямовуються саме на боротьбу з нелегальним бізнесом.

Слід зазначити, що основними факторами, які сприяють тінізації української економіки, є висока вартість ведення бізнесу, низька рентабельність, надмірна податкова система з переважною фіскальною функцією, знецінення робочої сили, звуження внутрішнього ринку та нерозвиненість механізмів ціноутворення і конкурентоспроможності. Держава також не здатна забезпечити прозорі умови діяльності та гармонізувати економічні інтереси суб'єктів господарювання [3].

Концепт «тіншової економіки» має багато підходів до визначення, серед яких економічний, статистичний, правовий, фіскальний, інституційний, кримінологічний, кібернетичний, соціологічний та моральний (рис. 1) [4].

Кожен підхід має свої особливості, висвітлюючи різні аспекти тіншової економіки: економічний підхід зосереджується на її впливі на макроекономічні показники та конкурентоспроможність, а статистичний підхід – визначає методи оцінки обсягів самої тіншової діяльності. Правовий і фіскальний підходи акцентують увагу на законодавчих та податкових аспектах, що пов'язані з нелегальними операціями. Інституційний підхід підкреслює роль інституцій у створенні умов для існування тіншової економіки, а кримінологічний – розглядає її зв'язок із злочинністю. Кібернетичний підхід – аналізує тіншові схеми з точки зору управління та контролю, соціологічний – досліджує вплив на суспільні відносини, а моральний – питання етики та суспільного сприйняття.

Таким чином, тіншовий сектор можна розглядати як поєднання економічних, правових, фінансових та інституційних відносин, які мають різні причини виникнення, мотивацію та цілі. Вплив тіншової економіки на економічний розвиток країни залежить від того, наскільки підприємці ігнорують чинні правові норми, а також правила функціонування конкурентного ринку.

Детінізація економіки – це складний процес, що потребує використання різних методів боротьби з тіншовим сектором, залежно від рівня його поширення, специфіки організації бізнесу, правового та інституційного середовища, а також причин виникнення тіншової економіки.

В умовах стабілізації ринку, зменшення нелегальної підприємницької діяльності та підтримки сталого

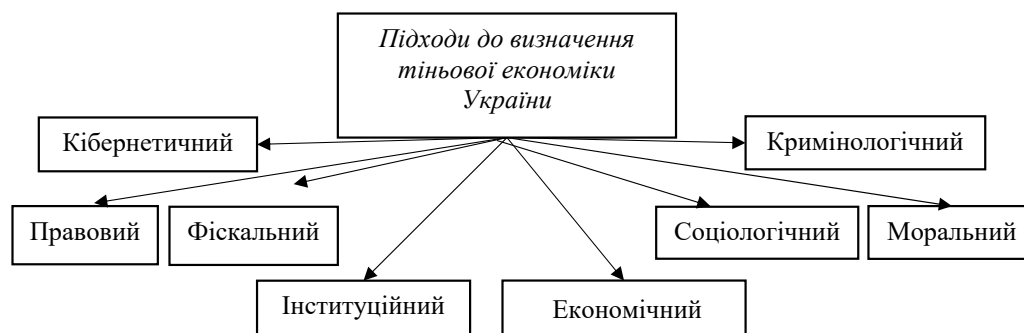

Рис. 1. Різновид підходів до визначення поняття "тіньової економіки"

Джерело: складено на основі даних [2; 5; 6]

економічного розвитку, детінізація повинна стати пріоритетом сучасної регуляторної політики, особливо в період подолання наслідків пандемії.

Інструменти та механізми детінізації залежать від рівня незаконної діяльності та масштабів тіньового сектора. Відповідно, «детінізацію економіки» можна визначити як: комплекс державних регуляторних дій, що спрямовані на усунення причин існування тіньового сектора або створення сприятливого інституційного середовища та процес зменшення рівня тінізації економіки через ефективну державну політику, зокрема публічне управління та моніторинг [7]. На підставі узагальнення тіньової економіки як деструктивного явища, найбільш влучним визначенням процесу детінізації є підхід І. Мазура. Він описує детінізацію як «поєднання адміністративно-обмежувальних заходів, що спрямовані на кримінальну частину тіньової економіки, з економічними стимулами для легальної економіки, з метою переведення прихованої некримінальної діяльності в законне русло та забезпечення офіційного обліку неформальної її частини» [8].

Ключовими факторами, що впливають на рівень тіньової економіки, являються податкові ставки, рівень безробіття та зростання ВВП.

Величина ВВП у тішовій економіці часто використовується як показник, але може бути неточною. Рівень тіньової зайнятості є більш точним, але може бути спотворений, якщо є значна частина неофіційної зайнятості, яка не входить у тішовий сектор. Обсяг тішових доходів є найточнішим показником для оцінки масштабів тіньової економіки, але його визначення є найбільш складним [8].

Рівень тінізації економіки в Україні залишається високим через неефективну політику детінізації. Події 2020 і 2021 років стали серйозними викликами для економіки країни.

Кризові явища, що були викликані пандемією Covid-19 та суворими обмеженнями соціальної взаємодії, створили умови для швидкого зростання тіньового сектора. Наприклад, за даними III кварталу 2020 року, тінізація економіки України становила 31,0% від офіційного ВВП, що на 3,0 процентних пункти більше, ніж у відповідному періоді 2019 року (рис 2).

Міністерство економіки відзначає, що рівень тіньової економіки в Україні знизився на 1 відсотковий пункт до 31% ВВП за результатами трьох кварталів 2021 року. Це зменшення на 1% у річному вимірі

Міністерство пояснює адаптацією бізнесу до непередбачуваних карантинних обмежень.

У 2023 році рівень тіньової економіки в Україні склав приблизно 30% від ВВП, що є нижчим порівняно з 2022 роком, коли цей показник дорівнював 32% ВВП [4; 8].

Для оцінки обсягів тіньової економіки Міністерство економіки України [9; 10] використовує кілька методів, зокрема енергетичний, монетарний, метод «витрат домогосподарств – роздрібний товарооборот та послуги», а також метод збитковості підприємств.

Ці методи були затверджені Наказом Міністерства економіки України № 123 від 18.02.2009 р. [11] і вдосконалені Наказом Мінекономіки № 104 від 20.01.2021 р. [12].

Також оцінка тіньової економіки проводиться за допомогою інших різних методів в залежності від конкретних завдань дослідження і може включати фундаментальний теоретичний аналіз, статистичну оцінку, оптимізацію соціально-економічної політики, удосконалення правоохоронної діяльності, забезпечення економічної безпеки та методи по показнику зайнятості, експертний, структурний та розбіжностей та інші.

Поняття та суть деяких методів визначення тіньової економіки в Україні приведено у табл. 1. Різноманіття методів визначення тіньової економіки в Україні свідчить про відсутність єдиної найбільш точної методики кількісної оцінки параметрів тіньової економічної діяльності, придатної як для України, так і для різних країн у тимчасових періодах.

Висновки. Отже, пандемія Covid-19, карантинні обмеження та політична ситуація створили умови для збільшення тіньового сектора в Україні, а це свідчить про необхідність вдосконалення державних стратегій детінізації для боротьби з нелегальною економічною діяльністю. Детінізація економіки є складним процесом, що вимагає застосування різних методів і підходів, залежно від специфіки тіньової діяльності та економічного контексту. Потреба в інтегрованих і адаптованих підходах до детінізації залишається актуальною.

Вибір та реалізація ефективних інструментів для детінізації повинні враховувати зміну економічних умов та потреби бізнесу. Це можуть бути як адміністративні, так і економічні заходи для стимулювання переходу до легального сектора. Існує багато методів для оцінки тіньової економіки, включаючи фінансовий, монетарний, енергетичний та інші підходи, що свідчить про відсутність єдиної методики, яка може бути застосована універсально для всіх країн і в усі періоди.

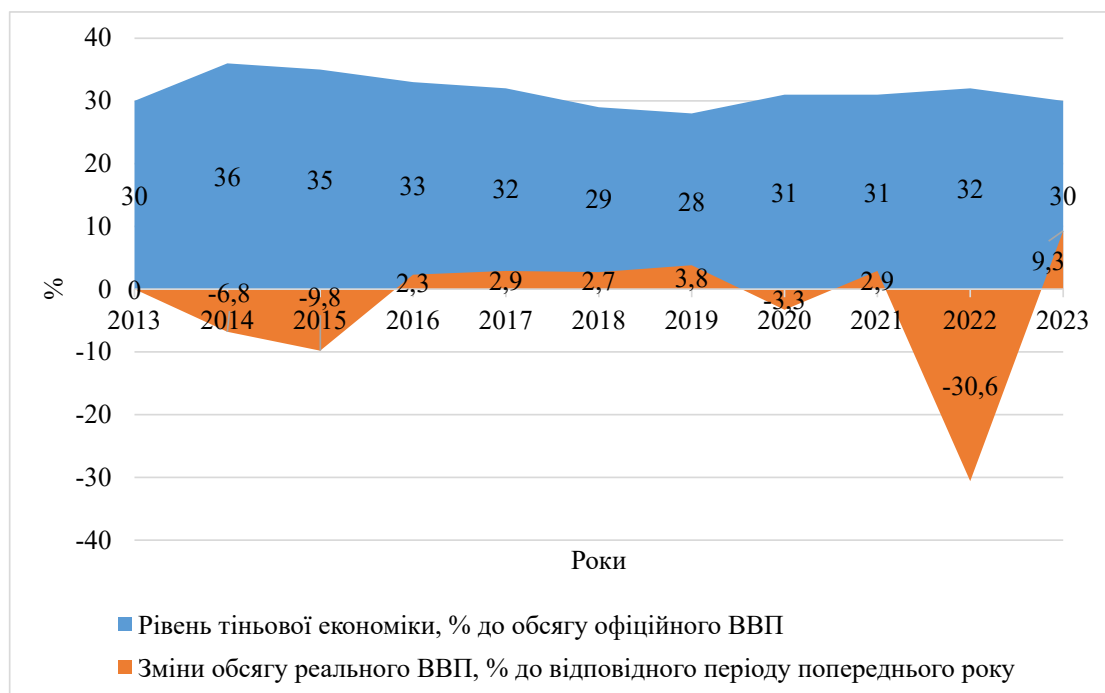

Рис. 2. Інтегральний показник рівня тіньової економіки в Україні і темпи приросту/зниження рівня реального ВВП

Джерело: складено на основі даних [4; 7; 8; 10]

Таблиця 1

Різновид методів визначення тіньової економіки в Україні

Методи тіньової економіки «тінь»	Поняття та суть методу
1	2
Метод «витрати домогосподарств – роздрібний товарооборот»	базується на порівнянні витрат домогосподарств на споживання з офіційно зареєстрованим обсягом роздрібного товарообороту. Суть методу – розглядається різниця між загальними витратами населення на споживання товарів та послуг і обсягом продажів, зафіксованим офіційними статистичними даними (не відображається у офіційних звітах).
Фінансовий метод	оцінює на основі фінансових показників, таких як обсяги готівкових транзакцій, кредитні і фінансові операції, а також динаміка доходів і витрат підприємств. Суть методу полягає в аналізі невідповідності між офіційними фінансовими звітами і фактичними обсягами грошових потоків, що дозволяє виявити приховану частину економічної діяльності. (не відображається у офіційних звітах).
Монетарний метод (метод валютного попиту)	оцінює рівень тіньової економіки на основі аналізу грошового обігу і попиту на готівку. Суть методу – обсяг готівкових грошей, які перебувають у обігу, перевищує офіційно зареєстровані доходи і витрати, що вказує на наявність тіньової економічної діяльності. Метод враховує також зміни в попиті на готівку, який може збільшуватися в умовах тінзації економіки.
Енергетичний метод	оцінює рівень тіньової економіки шляхом аналізу споживання енергії. Суть методу – порівняння обсягів споживаної енергії (електричної, теплової тощо) з офіційними даними про виробництво та економічну діяльність. Якщо споживання енергії значно перевищує обсяги офіційно зареєстрованої економічної діяльності, це свідчить про наявність неформальної або тіньової діяльності. (не відображається у офіційних звітах).
Метод збиткових підприємств	оцінює рівень тіньової економіки через аналіз фінансових результатів підприємств. Суть методу – порівняння даних про збитковість підприємств з їхніми офіційними фінансовими звітами. Якщо підприємства, які мають незначний рівень збитковості або прибутковості в офіційних звітах, демонструють значні збитки, це вказує на те, що частина їхньої економічної діяльності є тіньовою. Метод дозволяє виявити відмінності між реальними і задекларованими фінансовими результатами.
Метод розбіжностей	оцінює рівень тіньової економіки шляхом порівняння різних статистичних даних і виявлення розбіжностей між ними. Суть методу – офіційна статистика про економічну діяльність не завжди збігається з іншими даними, такими як обсяг споживання ресурсів, фінансові потоки або податкові надходження. Метод дозволяє виявити розбіжності між різними джерелами інформації, що допомагає оцінити масштаби тіньової економіки.

1	2
Метод по показнику зайнятості	оцінює через аналіз даних про зайнятість населення. Суть методу – порівняння офіційної статистики про рівень безробіття і зайнятості з неформальною зайнятістю, яку неможливо повністю відобразити в офіційних звітах. Метод допомагає виявити масштаби неформальної зайнятості. (не відображається у офіційних звітах).
Метод експертний	оцінює рівень «тіні» шляхом збору і аналізу оцінок та думок фахівців і експертів у цій сфері. Суть методу – експерти, які мають глибокі знання про економічну ситуацію і специфіку тіньової економіки, на основі власного досвіду і знань надають свої оцінки і прогнози. Метод корисний для отримання якісних оцінок і інсайтів, які можуть бути доповненням до кількісних методів і статистичних даних.
Метод структурний	оцінює рівень «тіні» через аналіз структури економічних відносин та їхнього впливу на тіньовий сектор. Суть – розгляд економічної структури на різних рівнях (наприклад, на рівні галузей, підприємств, регіонів) для виявлення факторів, які сприяють розвитку тіньової економіки. Метод дозволяє виявити структурні проблеми та недоліки в економічній системі, які сприяють розвитку тіньової економіки, і пропонувати рішення для їх усунення.
Фундаментальний теоретичний аналіз	використовується для оцінки «тіні» шляхом розробки теоретичних моделей і концепцій, що дозволяють зрозуміти причини та наслідки цього явища. Суть - аналіз основних теоретичних основ і принципів, що лежать в основі тіньової економіки, а також у створенні. Метод допомагає створити глибоке розуміння тіньової економіки і розробити ефективні стратегії для її детінізації.
Статистична оцінка	передбачає використання статистичних даних та методів для вимірювання та аналізу масштабів тіньового сектору. Суть методу – збір та обробка даних про економічну діяльність для виявлення і кількісної оцінки обсягів тіньової економіки.
Оптимізація соціально-економічної політики	передбачає вдосконалення і коригування політичних і економічних стратегій для зменшення тіньового сектору. Метод допомагає забезпечити ефективну боротьбу з «тіннію» через інтеграцію і адаптацію політичних стратегій, які враховують реальні потреби та виклики економічного середовища.
Забезпечення економічної безпеки	вжиття заходів для захисту економічних інтересів держави та суспільства від негативних наслідків тіньової діяльності. Метод спрямований на захист національних економічних інтересів від негативних впливів тіньового сектору та підтримку стабільного і прозорого економічного середовища.

Джерело: складено на основі даних [9–13]

Список використаних джерел:

1. Варналій З.С. Тінізація малого підприємництва: економічні та правові аспекти. Київ : Інститут приватного права і підприємництва АпрН України, 1998. 56 с.
2. Мазур І.І. Детінізація економіки України: теорія та практика: монографія. Київ : ВПЦ "Київський університет", 2006. 329 с.
3. Мордас І.В. Детінізація економіки як чинник забезпечення економічної безпеки держави. *Економіка. Менеджмент. Бізнес*. 2014. № 2 (10). С. 98–103.
4. Зростання реального ВВП України у третьому кварталі сповільнилось до 9,3%. Держстат. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/12/11/707566/> (дата звернення: 10.08.2024).
5. Ангелко І.В. Тіньова діяльність у господарській системі України: монографія. Дрогобич : Посвіт, 2014. 232 с.
6. Награда В.І. Тіньові економічні практики в системі соціальних ризиків. *Український соціум*. 2013. № 3. С. 126-137.
7. Тіньовий сектор в Україні сягає 31% ВВП за неповний 2021 рік. URL: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/10/682262/> (дата звернення: 12.08.2024).
8. Гребенюк Н.О., Волинець М.С. Боротьба з тіньовою економікою задля відновлення України. *Наука і освіта в умовах прогресу»: праці 3-ї Міжн. наук.-практ. конф. «Regional Economy*, № 184, Dublin, Ireland. 26–28 грудня 2023. Dublin, Ireland. 2023. С. 44–51.
9. Загальні тенденції тіньової економіки в Україні у січні-вересні 2020 року: аналітична записка / Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Київ, 2021. 12 с.
10. Тінова економіка: Аналітична записка. Загальні тенденції. Січень-вересень 2021 (Лютий 2022). Міністерство економіки України. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=b1583037-ecbd-462a-a2f1-1c798b588c6d> (дата звернення: 09.08.2024).
11. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня тіньової економіки: наказ Міністерства економіки України від 18.02.2009 N 123 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0123665-09#Text> (дата звернення: 09.08.2024).
12. Про внесення зміни до Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня тіньової економіки: наказ Міністерства економіки України 20.01.2021 № 104. URL: <http://surl.li/lecpa> (дата звернення: 14.08.2024).
13. Семіратова Я.Г., Іванченко Г.Ф., Методи оцінки тіньової економіки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*, 2016 р. С. 27–31.

References:

1. Varnalij, Z. S. (1998) Tinizatsiia maloho pidpryi! emnystva: ekonomichni ta pravovi aspekty [Tinization of small business: economic and legal aspects], *Institut pryvatnoho prava i pidpryemnystva AprN Ukrainy*, 56 p. (in Ukrainian)
2. Mazur, I. I. (2006), *Detinizatsiya ekonomiky Ukrainy: teoriya ta praktyka: monohrafiya* [Detinization of the economy of Ukraine: theory and practice: monograph], Kyiv: VPTS "Kyyivs'kyi universytet", 329 p. (in Ukrainian)
3. Mordas, I. V. (2014) DeShadowing of the economy as a factor in ensuring the economic security of the state [Detinization of the economy as a factor in ensuring the economic security of the state]. *Ekonomika. Menedzhment. Biznes*, vol. 2(10), pp. 98–103. (in Ukrainian)
4. Zrostannya real'noho VVP Ukrainy u tret'omu kvartali spovil'nylos' do 9,3% – Derzhstat [Ukraine's real GDP growth slowed to 9.3% in the third quarter – State Statistics Service]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/news/2023/12/11/707566/> (accessed August 10, 2024).
5. Anhelko, I. V. (2014) *Tin'ova diyal'nist' u hospodars'kii systemi Ukrainy: monohrafiya* [Shadow activity in the economic system of Ukraine: monograph]. Drohobych: Posvit, 232 p. (in Ukrainian)
6. Nahrada, V. I. (2013) Shadow economic practices in the system of social risks [Shadow economic practices in the system of social risks]. *Ukr. Sotsium*, vol. 3, pp. 126–137. (in Ukrainian)
7. Tinovyy sektor v Ukraini syahaye 31% VVP za nepovnyy 2021 rik [The shadow sector in Ukraine reaches 31% of GDP for the incomplete year of 2021]. Available at: <https://www.epravda.com.ua/news/2022/02/10/682262/> (accessed August 12, 2024).
8. Hrebenyuk N. O., Volynets' M. S. (December 26-28, 2023) Borot'ba z tin'ovoyu ekonomikoyu zadlya vidnovlennya Ukrainy [Fighting the shadow economy for the restoration of Ukraine]. *Science and Education in the Conditions of Progress: Materialy 3-yi Mizhnarodnoyi Naukovo-praktychnoyi konferentsiyi*. Dublin, Ireland. Regional Economy, no. 184, pp. 44–51. (in Ukrainian)
9. Zahal'ni tendentsiyi tin'ovoyi ekonomiky v Ukraini u sichni\$veresni 2020 roku: analitychna zapyska [General trends of the shadow economy in Ukraine in January-September 2020: analytical note]. *Ministerstvo rozvytku ekonomiky, torhivli ta sil's'koho hospodarstva Ukrainy*. (2021). Kyiv. 12 p. (in Ukrainian)
10. Shadow economy: Analytical note. General trends. January-September 2021. (February, 2022). *Ministry of Economy of Ukraine*. Available at: <https://www.me.gov.ua/Documents/Download?id=b1583037-ecbd-462a-a2f1-1c798b588c6d> (accessed August 9, 2024).
11. Pro zatverdzhennia Metodichnykh rekomendatsii rozrakhunku rivnia tinovoi ekonomiky. Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy vid 18.02.2009 N 123 [On the approval of Methodological recommendations for calculating the level of the shadow economy. Order of the Ministry of economy of Ukraine dated February 18, 2009 N 123]. Available at: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0123665-09#Text> (accessed August 9, 2024).
12. Pro vnesennia zmin do Metodichnykh rekomendatsii shchodo rozrakhunku rivnia tinovoi ekonomiky. Nakaz Ministerstva ekonomiky Ukrainy vid 20.01.2021 № 104 [On Approval of the Methodological Recommendations for Calculating the Level of the Shadow Economy. Order of the Ministry of economy of Ukraine dated January 20, 2021 No. 104]. Available at: <http://surl.li/lecpa> (accessed August 14, 2024).
13. Semibratova Ya. H., Ivanchenko H. F. (2016) *Metody otsinky tin'ovoyi ekonomiky Ukrainy* [Methods of evaluating the shadow economy of Ukraine], *Naukovyy visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu*, pp. 27–31. (in Ukrainian)